

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького
університету імені Юрія Федьковича:
Історія. № 2. 2024. С. 29—42
History Journal of Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University. № 2. 2024.
pp. 29—42
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2024.60.29-42>
hj.chnu.edu.ua

УДК 904(477.85)

© Віталій Калініченко* (Чернівці)
© Сергій Пивоваров** (Львів)

АРТЕФАКТИ ПОПЕРЕДНІХ ЕПОХ ЯК ОБ'ЄКТИ ШАНУВАННЯ ДАВНІМ НАСЕЛЕННЯМ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК БУКОВИНИ)

Стаття присвячена аналізу матеріалів, виявлених під час дослідження археологічних пам'яток Буковини, які не вписуються в їхній історичний та хронологічний контекст. Мова йде про знаряддя праці, озброєння, прикраси, предмети побуту попередніх епох: від доби палеоліту до ранньозалізного часу. Такі знахідки тривалий час не знаходили задовільних пояснень в історіографії. Артефакти попередніх епох отримали в науковій літературі назву «громові стріли». Для їх позначення в роботах використовується позначення «антикварний» виріб чи «антикваріат». В історіографії «громові стріли» вважали наслідком зміщення культурних пластів на багаточисельних пам'ятках, пізніми перекопами, або взагалі замовчували, так як, вони не знаходили пояснень. Значну допомогу у вирішенні цієї проблеми надали етнографічні дослідження. У європейського населення «громові стріли» асоціювалися із різноманітними кам'яними, рідше металевими, виробами, а саме — просвердленими неолітичними та енеолітичними кам'яними сокирами, палеолітичними наконечниками списів, гостроконечниками, крем'яними ножами, бронзовими наконечниками стріл. До їх числа також відносять фульгуріти (пісок, який сплавився від удару блискавки) та белемніти (скам'янілі молюски) тощо. Можливо, що кам'яні та металеві сокири виконували функцію оберегів, очевидно, для вищих прошарків тогочасного суспільства та були «лікувальними» засобами, які освячувалися церквою та використовувалися населенням.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, Рідківецький археологічний комплекс, археологічні дослідження, матеріальна культура, артефакти, «громові стріли».

Vitalii Kalinichenko (Chernivtsi)
Serhii Pyvovarov (Lviv)

ARTIFACTS OF PREVIOUS ERAS, AS OBJECTS OF REVERENCE BY ANCIENT POPULATIONS (BASED ON THE MATERIALS OF THE ARCHAEOLOGICAL PLACES OF BUKOVYNA)

Abstract. The article is devoted to the analysis of archaeological materials discovered during the study of archaeological places of Bukovyna, which do not fit into their historical and chronological context. We are talking about objects, the use of which is clearly anachronistic. These are tools, weapons, decorations, household items of previous eras: from the Paleolithic to the Early Iron Age. Discovered at the places of the ancient and medieval periods, such finds did not find satisfactory explanations in historiography for a long time. Artifacts of previous eras received the general name «arrows of thunder» in the scientific literature. At the same time, in a number of works, mainly archaeological, the designation «antique» product

* к.і.н., асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
PhD in History, Assistant Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/0000-0002-0808-1613
e-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua

** д.і.н., професор, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Doctor of History, Professor, Senior Research Associate, I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine
orcid.org/0000-0003-2303-4476
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com

or «antique» is used to designate them. «Arrows of thunder» discovered at the places of the ancient and medieval periods did not find satisfactory explanations in historiography. For the most part, they were considered to be the result of the displacement of cultural layers at multi-layered monuments, late excavations, or they were generally silenced, since they did not find satisfactory explanations. However, when such objects were discovered in closed archaeological complexes and the chance of their getting there was ruled out, there were attempts to explain this phenomenon.

Ethnographic studies and folklore materials provided significant help in solving this problem. Among the European population, «arrows of thunder» were associated with various stone, less often metal, products, namely, drilled Neolithic and Eneolithic stone axes, Paleolithic spearheads, sharp points, flint knives, bronze arrowheads, etc. They also include fulgurites (sand that melted from a lightning strike) and belemnites (fossilized molluscs), etc. We can say that stone and metal axes performed the function of amulets, obviously, for the higher strata of society at that time and were «healing» means that were consecrated by the church and used by the population. It should be mentioned that «heavenly axes in a golden frame» are known in Byzantium, and the fact of the consecration of an ax by a bishop from Scandinavian warriors is recorded in written sources.

It is much more difficult to explain the presence of metal ornaments (fibulas) of previous eras in the Chorniv settlement and their content. We believe that these were relics somehow connected with the church and its saints. In Christian iconography, since Byzantine times, one of the elements of clothing in which Jesus Christ, the Mother of God, Saints and Great Martyrs were depicted was a clasp or fibula. It was used to fasten the edges of the *hymantia*, *chlamydia*, *lazerna*, that is, the upper parts of the clothes (cloaks) that covered the figures of the righteous Christians. Fibulas (they are also called *zapons* or *agraphs*) are especially often found on icons with images of holy martyrs and pious princes. Later, the image of fibulas on the cloaks of soldiers became a symbol of serving the Heavenly King — the Lord Jesus Christ and joining his Holy Army. So, we can assume that the fibula in the iconography symbolized belonging to the army that protected the Christian religion. It is not excluded that not only fibulas-fasteners were symbols of warriors-defenders, but also real metal fibulas found under different circumstances or brought from places connected with the lives and exploits of the saints-great-martyrs could serve as Christian amulets for ancient Ukrainian warriors and be objects of veneration and adoration.

Keywords: Bukovyna, Chornivka hillfort, Ridkivtsi archeological complex, archaeological research, material culture, artifacts, «arrows of thunder».

Постановка проблеми. Археологічними дослідженнями на території Східної Європи виявлено чимало знахідок, які не вписуються в історичний контекст розкопаних об'єктів. Мова йде про предмети, використання яких є явним анахронізмом. Це зброя праці, озброєння, прикраси, предмети побуту попередніх епох: від доби палеоліту до ранньозалізного часу. Виявлені на пам'ятках античного та середньовічного періодів такі знахідки тривалий час не знаходили задовільних пояснень в історіографії. Здебільшого їх вважали наслідком зміщення культурних пластів на багат шарових пам'ятках, пізніми перекопами або взагалі замовчували, оскільки вони не знаходили задовільних пояснень. Проте коли такі предмети були виявлені у закритих археологічних комплексах і випадковість їх потрапляння до них була виключена, з'явилися спроби дати пояснення цьому явищу. Значну допомогу у розв'язанні цієї проблеми надали етнографічні дослідження та фольклорні матеріали.

Науковці звернули увагу на факти випадкових знахідок археологічних предметів і традиційно шанобливе ставлення до них європейського населення у XVIII–XIX ст. З'ясувалося, що у багатьох народів побутовували уявлення про так звані «гromові стріли». Зокрема, у східнослов'янських народів вони виступали під назвами: *гromові стріли*, *гromові сокири*, *топори гromнії*, *скалки*, *скалки з дзюркай*, *перунові сокири*, *перуни* тощо. Схожі назви ці предмети мали й у інших слов'янських народів: так, у Польщі їх називали *kamnie piorunowe*, *strzala piorunowa*, у Боснії — *стрелице од гroma*, Болгарії — *божа стрела*, у Чехії — *hromovu kamen*, *hromovu klin* тощо. Аналогічні терміни для позначення цих знахідок були й у інших європейських народів. Наприклад, у Давній Греції вони іменувалися *κεραυνία*, у Стародавньому Римі — *lapides ceraunice*, *lapides folmunaris*, *baetuli*, в Литві *pjrkunok'ulka*, у германців — *Donnerkeil*, *Donnerhammer*, *Donnerstein*, а у населення Англії — *thunderbolt*, *thunderstone*, *elf-bolt*. Схожі назви ці предмета мали й у народів Азії¹. Всі вони пов'язувалися з богом гromу і блискавки — Гromовержцем (Тором у германців, Зевсом у греків, Перуном у слов'ян, Індрою у аріїв Рігведи)².

Артефакти попередніх епох отримали в науковій літературі узагальнювальну назву «гromові стріли». Водночас для їхнього позначення в ряді робіт, переважно археологічного плану, використовується термін «антикварний» виріб чи «антикваріат»³.

У європейського населення «гromові стріли» асоціювалися із різноманітними кам'яними, рідше металевими виробами, а саме — просвердленими неолітичними та енеолітичними кам'яними сокирами, палеолітичними наконечниками списів, гостроконечниками, крем'яними ножами, бронзовими наконечниками стріл тощо. До їхнього числа також відносять фальгурити (пісок, який

сплавився від удару блискавки) та белемніти (скам'янілі молюски). Подібного типу предмети були відомі й у Візантії та мали спеціальну назву «астроліт».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За етнографічними й фольклорними даними, записаними у населення різних європейських територій, «громові стріли» потрапляли глибоко в землю після ударів грому й через певний час з'являлися на поверхні. Наприклад, серед східнослов'янського населення побутувала думка: *«Коли люди чують грім, то це значить, що їде Ілля пророк на возняній колісниці і вбиває диявола... Громові стріли вбивають диявола, заходять в землю і там пролежавши 3 роки таємно, потім об'являються на поверхні у вигляді пальцеподібного продовгуватого кременю. Його використовують у випадку колько, обливають його водою і нею обливають хворого»*⁴, або ж вважалося що *«...громові стрілки, ...які падаючи з хмар, входять глибоко в землю, а через три чи сім років повертаються на її поверхню у вигляді чорного чи темно-сірого продовгуватого камінця, ...цінуються як вірний засіб проти ударів грому та пожеж»*⁵. В іншій народній інтерпретації *«...громова стріла входить у землю на сім сажнів і через сім років виходить назад на поверхню. Той, хто знайшов громову стрілу, зберігає її, як святиню. Вона застосовується під час різних хвороб... уберігає від ударів грози, відводить усілякі лиха, чари і лихі сили й взагалі приносить щастя і статок в оселю, де зберігається»*⁶.

В історіографії проблема знахідок предметів повторного використання на археологічних пам'ятках уже неодноразово висвітлювалася в роботах багатьох дослідників⁷. Усі вони одноставно пов'язують їх з культовими предметами, найвірогідніше, оберегами та відзначають магичний характер використання «громових стріл». Більшість із них схильні вбачати у цих знахідках символи язичницького бога Перуна⁸.

Знахідки «громових стріл» відомі й на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (Чернівецька область). Вони виявлені у добре датованих, переважно закритих комплексах. Необхідно зазначити, що в публікаціях уже побіжно зверталася увага на ці предмети⁹. Водночас нові знахідки «громових стріл» та нові підходи щодо їхньої інтерпретації дозволяють значно поглибити наші знання про традиційні уявлення давнього місцевого населення.

Виклад основного матеріалу. На даний час на території регіону зафіксовано 12 знахідок «громових стріл» у 6 пунктах. Найдавніші їхні знахідки зафіксовані в похованнях черняхівської культури, а найпізніші датуються XIII ст. Отже, на відносно невеликій території регіону традиція вшанування артефактів попередніх епох налічує близько тисячі років.

Найбільш раннім свідченням вшанування «громових стріл» на місцевих археологічних пам'ятках є матеріали з Оселівського могильника, який датується III — серединою IV ст. н.е. й відноситься до черняхівської археологічної культури¹⁰. В 3 похованнях, із 89 досліджених, трапилися предмети більш ранніх епох. Так, у похованні № 16 були виявлені крем'яні ножі, у похованні № 18 — крем'яні відщепи, а у похованні № 51 праворуч від ніг померлого лежала бронзова стріла скіфського часу¹¹. Наступна знахідка трапилася в слов'янському житлі напівземлянці райковецької культури поблизу с. Біла. На підлозі споруди разом із ліпною керамікою VIII–IX ст. було знайдено крем'яний патинізований гостроконечник (загальна довжина — 90 мм, найбільша ширина — 47 мм, найбільша товщина — 12,6 мм) (фото 1, 1). На обох сторонах гостроконечника є природні раковини. На одній з розмірами 15×11 мм й глибиною 8 мм, на іншій — 8,8×5,2 мм й глибиною 3 мм. Майже в середній частині гостроконечник мав два пізніших ретушованих заглиблення, які, очевидно, були зроблені для підв'язування й носіння його як амулет на грудях. Гостроконечник чи рубило належить до мустьєрського часу, аналогічні знахідки добре відомі на середньопалеолітичних стоянках Прикарпаття та Подністров'я¹².

Дві знахідки «громових стріл» знайдені на Ревнянському гнізді поселень райковецької культури. Одна із них виявлена на городищі (Ревне I A) в довгому будинку № 2, матеріали з якого датуються VIII–IX ст. н.е.¹³. На підлозі споруди поблизу однієї із нішоподібних печей разом з фрагментами слов'янського посуду знайдений кремінний наконечник списа підтрикутної форми. Він виготовлений із кременю сірого кольору й має на поверхні білуваті округлі вклучення. Його розміри: загальна довжина становить 85 мм, найбільша ширина — 41 мм, товщина — 7,3 мм (фото 1, 2). На одній з бічних сторін наконечника є 3 глибші, симетрично розташовані щербини, які виділяються на фоні дрібноретушованих країв. Ретельність виготовлення засвідчує, що він відноситься до бронзового віку й датується II тис. до н.е.

Інший артефакт був знайдений на поселенні цього ж гнізда в ур. Микулінка. Він трапився на підлозі слов'янського житла IX–X ст. разом із ліпною та кружалною керамікою. Це кремінний ніж:

довжина — 115 мм, ширина — 34 мм, товщина — 9,5 мм (фото 1, 3). Знаряддя виготовлено із темного кременю й відноситься, найвірогідніше, до доби енеоліту. Такі ножі часто зустрічаються в регіоні на поселеннях трипільської культури¹⁴ (Черниш, 1959, с. 47, табл. II). В нижній частині ножа є невелика ручка, яка могла використовуватися для прикріплення мотузки й носіння його в як амулет.

На слов'янському поселенні в Рідківцях також, очевидно, була знайдена «громова стріла». Це литий бронзовий, трикутний в перерізі наконечник стріли, який виявлений у зсуві ґрунту біля котловану житла-напівземлянки. Він містився в насиченому вугіллям шарі разом із ліпною та кружальною керамікою райковецької культури. Наконечник стріли має загальну довжину 32 мм, найбільшу ширину — 7 мм, довжину втулки — 6 мм, діаметр втулки — 5,8 мм, масу — 3,55 г (фото 1, 6). На одній із граней він має отвір (можливо, брак відливу) до втулки, що дозволяло носити його як амулет. За аналогіями наконечник стріли належить до скіфського часу й датується в межах IV–III ст. до н.е.¹⁵.

Ще один крем'яний виріб був знайдений під час дослідження давньоукраїнського житла XI ст. в с. Зелена Липа. Тут на підлозі напівземлянки поряд із піччю-кам'янкою була виявлена крем'яна скребачка (довжина — 62 мм, ширина — 34 мм, товщина — 9,7 мм). Як і знахідка із ревнянського житла, скребачка не патинізована і, очевидно, відноситься до доби енеоліту¹⁶. В її нижній частині є сліди від сколів, можливо, там було кріплення для мотузки чи оправи (фото 1, 5).

«Громові стріли» виявлені й на Чернівському городищі XIII ст. Пам'ятка відноситься до категорії дерев'яно-земляних замків й на її території поряд із численними християнськими предметами особистого благочестя (хрести-релікварії, натільні хрести, кам'яні й металеві іконки, лунниці, медальйони, підвіски, перфоровані візантійські монети тощо, всього понад 30 предметів) зафіксовано 5 знахідок артефактів попередніх епох, які використовувалися місцевими жителями в сакральних цілях. Варто зауважити, що стратиграфія городища представлена культурними шарами XIII та кінця XIV — початку XV ст. Тобто більш ранні шари на ньому відсутні.

Найдавніший із виявлених предметів відноситься до бронзового часу. Це кам'яна сокира (фото 1, 8). Вона трапилася на підлозі біля північної стінки недокопаної кліті № 20 разом із керамікою, уламками скляних браслетів та залізним двоциліндровим замком. Сокира має довжину 112 мм, її найбільша ширина становить 55,6 мм, висота — 38,3 мм, діаметр отвору — 24,7-27,9 мм, маса — 329 г. Вона виготовлена із темно-сірого з коричнюватим відтінком дрібнозернистого граніту, її поверхня ретельно відшліфована. В її середині просвердлений отвір, дещо асиметричний по відношенню до сторін. В окремих місцях поверхня виробу має сколи й робочі потертості, що свідчить про її використання в давнину як робочого інструменту. В середині отвору сокири, з боку обуха — молотка, ледь помітна неглибока канавка, яка могла утворитися від тривалого знаходження там мотузки. Це може говорити про те, що сокира в першій половині XIII ст. могла підв'язуватися лезом донизу і, очевидно, десь підвішувалася. Такого типу кам'яні сокири відносяться до бронзового часу і датуються II тис. до н.е.¹⁷. Вони з'явилися у племен шнурової кераміки¹⁸, представленій в регіоні підкарпатським локальним варіантом¹⁹. Подібні гранітні просвердлені сокири відомі й на сусідніх територіях, де вони побутували, головним чином, у ранньобронзовий час²⁰.

Наступна знахідка «грової стріли» виявлена в рештках житлово-оборонної кліті № 29 разом із керамікою першої половини XIII ст., залізним ножем і ключем від замка. Вона представлена бронзовим наконечником скіфської стріли із проробленим у втулці наскрізним отвором для носіння. Наконечник стріли має загальну довжину 30,5 мм, найбільша ширина — 7,8 мм, довжина втулки — 10 мм, діаметр втулки — 6,7-5,7 мм, маса — 3,25 г (фото 1, 7). Виріб тригранний у перетині, кожна площина пера має ромбоподібну форму, кінці лопатей наконечника притиснуті до втулки. Одна із площин від тривалого тертя об якусь поверхню стерта дещо більше, ніж дві інші. Подібного типу наконечники стріл зустрічаються у скіфських та ранньосарматських старожитностях і датуються VI–IV ст. до н.е.²¹.

Три інші архаїчні предмети з городища належать до прикрас давнього костюма. Це бронзові фібули, які були знайдені у відвалах в районі клітей № 12, № 14 та № 27.

Перша із згаданих знахідок сильно фрагментована, від неї зберігся лише верхній лівий кут бронзової трикутної рамки із кнопкою-щитком, корпус відсутній. Рамка характеризується трикутним профілем (3×4 мм) та литим орнаментом у вигляді паралельних насічок на зовнішній площині, які, очевидно, імітують спіраль. В отвір на вершині кута заклепана ніжка кнопки діаметром 25 мм і товщиною 2,5 мм (фото 1, 4). Посередині випуклого щитка кнопки виконане кругле

заглиблення, концентрично обведене канавкою. Поверхня виробу покрилася товстим шаром патини темно-зеленого відтінку. Діаметр ніжки-заклепки — 4 мм; маса фрагменту фібули — 13 г.

Достовірних аналогій знахідці в межах України відшукати не вдалося. Основним ареалом поширення фібул такого різновиду є Західна Померанія (Помор'я) та о. Рюген, у зв'язку з чим вже з кінця XIX ст. за ними закріпилася назва «фібули померанського типу», «померанські фібули». За морфологічними ознаками Г.Ю. Еггерс поділив їх на два типи. Знахідка із городища, попри свою фрагментарність, може бути віднесена до типу II, основними ознаками якого є орнамент-псевдоспіраль на трикутній рамці, плоска «хвостоподібна» ніжка й три характерні кнопки. Померанські фібули датуються переважно в межах латенського періоду, зокрема тип Еггерс II — середнім Латеном і перехідним етапом до періоду Латен D (ранньою фазою пізнього передримського часу), тобто в межах кінця II — першої половини I ст. до н.е.

Одиничні екземпляри фібул виявлено за межами Померанії, переважно в південно-східному напрямі. Першопочатково фрагментовану померанську фібулу з Чорнівського городища варто пов'язувати зі старожитностями лукашівської культури, пам'ятки якої в цей період були поширені на Буковині. Поселення лукашівців відомі в безпосередній близькості від городища: на протилежному березі р. Мошків (уроч. Пуста Чорнівка) та у Рідківцях (уроч. Довга Долина, уроч. Магальянське)²². Проте не можна виключати і її потрапляння із земель Померанії, зважаючи на широкі зв'язки мешканців замку.

Друга фібула являє собою сильно профільований виріб, який характеризується потовщеною масивною головою (9×8×4 мм) з отвором для осі та із зовнішнім гаком для тятиви пружини. Над останньою присутня прямокутна в плані опорна пластина розмірами 17×6×1,5 см. Між пластиною та гаком прикипів фрагмент тятиви пружини. Вісь і голка з пружиною втрачені. Спинка сильно вигнута, трапецієподібна у профілі, максимальна ширина — 15 мм. Ніжка фібули тонка, не надто видовжена, шестигранно-ромбічна в перетині й злегка деформована в основі. Приймач — суцільний, короткий (21,5×9,5 мм). Посередині корпусу на дужці, між спинкою та ніжкою присутня одна біконічна «намисти́на». Загальна довжина фібули — 59 мм; маса — 15 г (фото 1, 10).

За класифікацією О. Альмгрена, описана фібула належить до групи IV, першої основної серії з опорною пластиною, які датуються у межах латенського та римського періодів. Аналогічної схеми фібули А. Амброс об'єднав у групу 10 — сильно профільовані фібули західних типів, підгрупу 1 — одночленні фібули з однією намистиною на дужці та з опорною пластиною над пружиною. Подібні фібули прийнято датувати другою половиною I — початком II ст. н.е.

Центром їхнього ареалу поширення визначають Паннонію і Норик, за межами яких ці вироби вважаються наслідуванням чи імпортом. У Карпато-Дністровському регіоні подібні фібули зафіксовані серед старожитностей липицької та пшеворської культур з Верхньої Липиці, Гринева, Галича, Вербички, Звенигорода, Улашківців та Лужан²³.

Третя, найбільш пізня з описаних знахідок, виявлена в оборонній кліті № 14 поряд з такими речами давньоруського часу, як підвісні двоциліндричні замки, чересло, наконечники стріл і шпори, прикраси тощо²⁴. Фібула — суцільнолита, з кнопкою-виступом на головці, півколом вигнутою спинкою з прямокутним профілем та U-подібною ніжкою. На головці виробу накіпїла іржа від осі та пружини. На зовнішній площині спинки нанесено зображення в прямокутній рамці, під яким відлито 13 паралельних пружків для імітації підв'язки, а на зовнішній опуклій стороні ніжки — узор на зразок плетінки. Загальна довжина фібули становить 66,5 мм; ширина спинки — 8,5 мм; ширина ніжки — 5 мм; маса — 15 г (фото 1, 9).

Термінологія для означення подібних знахідок доволі різна: «римсько-візантійські фібули», «візантійсько-дунайські фібули», «фібули із псевдопідв'язкою» тощо. В одній з публікацій І. Гавритухін об'єднав їх як фібули візантійського кола (литі дунайсько-іллїрійські), які еволюціонували в декорі від складних до схематичних та від високих до низьких за розмірами²⁵. На думку дослідника, фібула із Чорнівського городища належить до рідкісних і ранніх варіантів литих візантійських типів, які датуються приблизно серединою VI ст. Їхнє проникнення на значну територію Західної України зумовлене взаєминами різного характеру між широким колом слов'ян і Візантією²⁶.

Псевдопідв'язні вироби А. Мегуряну назвав литими римсько-візантійськими фібулами та поділив їх на 15 груп. Знахідку із Чорнівського городища він відніс до групи E — фібули з людськими зображеннями на спинці²⁷. Це одна із найчисельніших груп із значним ареалом поширення, в тому числі за межами Імперії. Литі фібули, за А. Мегуряну, датуються VI ст. і, меншою мірою, першою

половиною VII ст. Вони могли бути складовими як жіночого, так і чоловічого костюма, а різниця в розмірах пов'язана не лише з економічними факторами, а й місцем кріплення фібули в плечовому чи тазовому поясі одягу²⁸.

Весь орнамент на чорнівській фібулі, крім псевдопідв'язки, виконаний у низькому рельєфі й на патинованій поверхні чітко не проглядається. Через це у публікаціях його ілюстрації принципово різняться²⁹. На нашу думку, зображення на спинці фібули обмежене прямокутною рамкою, яка поділена на 3 або 4 метопи. Найвище, умовно в першому метопі, було горизонтально зображено два кола з подвійних ліній, ліве з яких через вплив іржі майже не проглядається. По центру другого квадратного метопа вдалося частково простежити лише коло більших розмірів з подвійних ліній. Найцікавішим виявився третій метоп із круглим зображенням людського обличчя, на якому простежено очі з бровами, ніс і рот. Нижче у ряд нанесено два кола на зразок верхнього метопа. Під кожним із кіл проглядається піднята вгору 5-пелюсткова пальметка.

Дунайсько-іллрійські литі фібули зі схожим зображенням людського обличчя відомі з території Болгарії, Румунії та Сербії: Аппіарія, Давидени, Драгоєво, Прахово, Пернік³⁰, Градац у Горнім Левічіма, Велико Градіште у Петіні³¹ та ін. Вивчаючи знахідку із Давиден, І. Мітря вважає, що на ній зображено Ісуса Христа. На одній із наведених аналогій кінця VI ст. обличчя в німбі оточували чотири птахи (голуби?). Тому цілком можливо, як припускає дослідник, що чотири концентричні кола, розташовані навколо лиця з ореолом, символізують чотирьох птахів голубів³². У будь-якому випадку зображення людського обличчя на фібулах чітко вказує на спосіб їх носіння, принаймні виробів цього різновиду, — орієнтовно вертикально ніжною донизу. Проникнення ранніх християнських символів у слов'янське середовище носіїв празької культури, з пам'ятками якої синхронізується виготовлення фібули, не викликає особливого здивування. Так, у регіоні старожитності з християнською символікою виявлено на поселеннях VI–VII ст. Чорнівка II, Гореча I та Рашків, у скарбах з Хотина та Великого Кучурова³³. Через півтисячоліття русичі могли віднайти фібулу саме на празьких селищах у найближчій окрузі: Чорнівка, Рогізна, Стара Жучка, Ленківці та ін.³⁴.

Всі описані археологічні знахідки кам'яних та металевих предметів повторного використання із території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра засвідчують тривалість використання цих артефактів як сакральних символів у місцевого населення. В соціально-релігійному та хронологічному плані їх можна поділити на два періоди. Перший із них **первісний**, з пануванням язичницьких вірувань (III–X ст.) та другий — **державний**, з християнським світоглядом (X–XIII ст.). Для артефактів першого періоду пропонуємо узагальнювальну назву «перуни», позаяк у той час існували язичницькі вірування, а для другого — «громівники», адже ці предмети синтезувалися в християнський світогляд й отримали дещо іншу інтерпретацію.

Серед знахідок першого періоду найбільше крем'яних виробів (ножі, гостроконечник, наконечник списа, скребачка, відщепи) й два металевих — бронзові наконечники стріл. Найбільш яскравим артефактом серед крем'яних знарядь є мустьєрський гостроконечник, перетворений у підвіску-амулет. Він нагадує вістря великої стріли й, очевидно, за уявленнями слов'ян саме таким перуном «вдаряв» Громовержець. Подібні гостроконечники-амулету відомі в пізніший час, зокрема, у середньовічній Скандинавії вони вставлялися в металеві оправу для зручності носіння. Такого ж типу кам'яне знаряддя в золотій оправі відоме на теренах Візантії, воно відноситься до X ст. й зберігається в музеї м. Фесалонік³⁵. Подібний крем'яний виріб у мідному футлярі із зображенням розквітлого хреста знайдений на Неревському розкопі Новгороду й датується першою половиною XIV ст.³⁶. В записках етнографів XIX ст. наводяться цікаві дані про їхню «значущість» для населення. Так, у «Травнику» І.Є. Забеліна повідомляється: *«А той камінь падає й стріляє, зверху від грому... Він же й громова стріла називається. Того ж каменю демони бояться, а той, хто його носить, не злякається напасти й біди й переможе противників своїх. А ще хто й стрілу громову з собою носить, той може всіх здолати силою своєю, й проти нього ніхто не встоїть, хоча б сильнішим за нього був»*³⁷.

Бронзові наконечники скіфських стріл з поховання в Оселівці, поселення в Рідківцях (першого періоду) і городища в Чорнівці (другого періоду) також відносяться до амулетів-оберегів, про що говорять отвори в їхніх втулках. Вони також мали сакральне значення для давнього населення, але, можливо, виконували й інші функції.

Науковці неодноразово відзначали, що наконечники крем'яних та бронзових стріл зустрічаються в похованнях та спорудах значно пізнішого часу на євразійській території. Наприклад, на пам'ятках зрубного населення знаходять крем'яні наконечники, які відносяться до більш ранніх археологічних культур. Вважається, що вони використовувалися для різних культових дійств³⁸. У похованнях

кочівників бронзові наконечники попередніх епох трапляються неодноразово. Показовим у цьому плані є багате сарматське поховання I ст. н.е. в Соколовій Могилі. В ньому серед 42 амулетів, які належали представниці місцевої знаті, виявлено тригранний шпичастий скіфський наконечник як мінімум півтисячолітньої давності³⁹. Схожа картина спостерігається і в старожитностях інших степових народів, зокрема у носіїв ряду археологічних культур Поволжя та Сибіру⁴⁰.

Фольклорні джерела багатьох народів стрілу із наконечником уособлюють із чоловічим началом, а кільце — із жіночим. Тому саме стріла фігурує у казках, легендах, переказах і піснях як своєрідний «дороговказ» для пошуку нареченої й здатна знищити будь-яку перешкоду на шляху до судженої⁴¹. Так, в українській казці «Царівна-жаба» такими є «стрілочки мідяні», які вказують шлях до наречених⁴². Такий зв'язок стріл із сімейно-шлюбною обрядовістю, можливо, вказує, що знайдені бронзові наконечники, окрім функції оберегу від різних негараздів, могли використовуватися й у діях, пов'язаних із любовною магією.

На другому етапі вшанування «громових стріл» (громівників) на землях регіону зазнає певних змін, а головне — пристосовується до канонів християнської релігії й набуває синкретичних рис. Після прийняття християнства на давньоукраїнських землях «функції громовержця» переходять до святих. У більшості населення України «володарем блискавок» стає старозавітний пророк Ілля⁴³. Він, за народними уявленнями, на вогняній колісниці, запряженій четвіркою вогняних коней, править грозовими хмарами, забезпечує родючість полів, а блискавками проганяє демонів і богохульників. Уже в «Житті Андрія Юродивого» вказується, що «Ілля Пророк на колісниці яздя, гремить і молнії пуцає по облокомь, і гонить змія»⁴⁴.

На землях Буковини в кінці XIX ст. записана українська народна легенда про грім та блискавку. В ній розповідається: «Коли Бог творив світ, він створив також блискавку та грім і передав їх чортові. Але той зловживав ними та влаштовував різні безчинства, поки Бог не зіслав такий тріскучий мороз, що всі води замерзли на двадцять чотири сажні вглиб. Чорт спав під цим товстезним льодом. Тоді Бог звелів святому Іллі вкрати у сплячого чорта грім та блискавку. Ілля зробив це і зі здобиччю почав підніматися на небо. Але чорт прокинувся, прогриз льодовий покрив, схопив святого Іллю за ноги і намагався стягнути його вниз. Однак Ілля переміг у запеклій боротьбі та повернув грім і блискавку на небо. Коли тепер чути грім, то це значить, що святий Ілля їде возом та везе калачі». На думку дослідників, які записали цю оповідь, в ній під чортом, який володів громом та блискавкою, виступає слов'янський бог грому Перун, якого християнський світогляд замінив на святого Іллю.

До числа повелителів «небесного грому» українці також відносили святого Юрія та архангелів Гавриїла та Михаїла⁴⁵. Наприклад, саме з архистратигом Михаїлом, за даними етнографічних джерел, пов'язували грім і блискаву жителі буковинського Подністров'я: «...грім і блискавка виникають від того, бо архистратиг Михаїл переслідує диявола, який ховається від переслідування під довгими нігтями людей чи в шерсті собак, архистратиг шукає диявола і посилає на нього блискавку, а потім кидає гострий камінь»⁴⁶.

Попри викорінення згадок про язичницьких богів і передачу їхніх функцій християнським святим, православна церква намагалася заборонити жителям міст і сіл пошук «громівників» і використання їх як оберегів, магічних символів та лікувальних засобів. Уже з XIII ст. відома стаття Афанасія, мніха Єрусалимського «о наузех і о стрелце громнеи», яка вміщувалася у численні редакції «Кормчих книг». В ній зазначається: «Стрелки и топоры громнии нечестивая и Богу мерьская вещь, аще и недуги и подсывания и огненья болезни лечат, аще и бесы изгонить и знамения творить, проклята есть, и ти исцеляеми ею, ни весь бо прорицая преподобень, ни весь изганяя бесы свят; аще не от дел познать будет, по осподьскому словеси, всяко бо древо колода познава типовемь»⁴⁷. Поява подібних заборон говорить про численні випадки вшанування «громівників» у реальному житті й необхідність викорінення подібного явища. Проте артефакти попередніх епох продовжували цінуватися населенням і ця традиція в багатьох місцевостях України зберігалася ще у XX ст.

Серед «громівників» другого періоду одним з основних предметів поклоніння стають кам'яні чи металеві сокири — «топори громнії». До них відноситься описана вище шліфувана просвердлена сокира бронзового часу з Чорнівського городища. Факт її знаходження на городищі, де перебувала феодална знать, засвідчує, що в цей час сокира (топір) асоціювалася із верхівкою тогочасного суспільства.

Чорнівська кам'яна сокира досить важка (329 г), щоб бути використаною як амулет, хоча таку ймовірність не варто відкидати. Очевидно, вона виконувала інші функції у мешканців замку.

Аналогічні знахідки сокир у давньоукраїнських старожитностях добре відомі. Найбільш яскравим екземпляром серед них є фрагмент кам'яної сокири доби енеоліту із споруди № 3 Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. Сокира ще в давнину розкололася по просвердленому отвору. На обох площинах її леза в давньоукраїнський час були нанесені зображення святих. На одній — фігура

Богоматері Знамення в повний ріст із монограмою, на іншій — архідиякон Стефан та відповідний напис з обох сторін від зображення⁴⁸. Тобто давній артефакт завдяки зображенням християнських святих був освячений та отримав «право» на використання й пошанування.

Інший фрагмент кам'яної просвердленої бойової сокири був знайдений при розкопках Тверського кремля в шарах XIV ст. На одній із бокових граней виробу були прокреслені перші 9 літер слов'янської абетки⁴⁹. В даному випадку алфавіт ніби залучає язичницький об'єкт до християнської культури й перетворює його в сакральну річ.

Крем'яні сокири інколи зустрічаються й на могильниках княжої доби. Наприклад, вони знайдені у двох підкурбанних похованнях (№ 1, 18) у Жнибродах I на Тернопільщині, де вони лежали на грудях та біля кістяків померлих⁵⁰.

На давньоукраїнських пам'ятках також виявлено й металеву сокиру — «топора громнієвого». Вона знайдена на городищі-святині XII–XIII ст. біля с. Крутилів у ямі на долівці споруди № 16. Металева лита провужна сокира виготовлена із бронзи та відноситься до передкомарівського часу (середина III тис. до н.е.). На одній із сторін леза збереглося графіті у вигляді двох з'єднаних під кутом прямокутників. Найчисельніші аналогії знаряддю походять із теренів Болгарії та середовища катакомбної культури у Лівобережній Україні⁵¹. Бронзова сокира, можливо, привезена зі сходу чи півдня, використовувалася як сакральний предмет у місцевої людності.

Для якої мети могли застосовуватися кам'яні та металеві сокири з отвором чи без нього у наверненого в християнство населення? Один із варіантів відповіді на це питання надають етнографічні дані.

Фото 1. «Громові стріли» з археологічних пам'яток Буковини.

Зокрема, у населення Верхнього Придністров'я, яке відрізнялося побожністю й щирою вірою у Христа, існувало переконання в чудодійну силу сокири. Особливо цінувалися у них знайдені на полях сокиро-молоти з отвором, яким приписувалися особливі магічні якості: рятувати від блискавки, хвороб, нападів, сприяти родючості тощо. В це вірили й християнські священнослужителі, один із яких у XVIII ст. занотував, що за допомогою кам'яної сокири народ «...недуги і огнення хороби лечат ...і беси ізгоняет і знаменія творят»⁵². Про «лікувальне» використання кам'яних сокир писав й відомий український дослідник, письменник і поет Іван Франко. В одній із своїх археологічних розвідок

«Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвичі і їх сучасне уживання», надрукованій у 1911 р., він пише, що один селянин передав йому «...кам'яну сокиру досить малого калібру, з досить грубим і тупим вістряем і грубим обухом. Сокиру знайшов ще дід того селянина, дав **посвятити**, після чого вживали ту сокиру вірячи в її помічну силу, у випадках болю горла, вливаючи хорому воду до уст крізь дірку проверчену в камені»⁵³. Подібні звичаї продовжували існувати й у селян Самбірщини ще в 30-х роках минулого століття. Краєзнавець В. Кобільник занотував, що «...селяни знаходять в потічку камінчики з діркою, які походять з неолітичної доби. Цікаво пояснює собі нарід повстання дірок в камінчиках: діри вертять «дуга» (веселка) і крізь ці дірки п'є воду. Такий камінь придається тому, хто має «задавку». Через дірку треба пити воду, а недуга виліковується»⁵⁴.

Лікувальні та оберегові «функції» кам'яних сокир зафіксував на Буковині відомий археолог Б. Тимошук. Дослідник занотував, що серед населення регіону ще в 50–60-х роках ХХ ст. побутували уявлення про «громові» та «вогняні» стріли, якими бог вбивав людей за різні гріхи. Воднораз він зазначив, що за уявленнями мешканців краю, такі предмети, знайдені в полі, мали цілющі властивості, вони лікували від різних хвороб, бо в них, вважалося, є частина «небесного» вогню. За спостереженнями Б. Тимошука, в селянських хатах він неодноразово бачив давні вироби з каменю (переважно просвердлені сокири), котрі зберігалися як талісмани-обереги від «лихого» ока і проти всіляких напастей. Із розповідей старожилів науковець також отримав інформацію, що небесна «вогняна» стріла в с. Киселів вразила пана, який знущався з людей⁵⁵.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можемо говорити, що кам'яні та металеві сокири виконували функцію оберегів, очевидно, для вищих прошарків тогочасного суспільства та були «лікувальними» засобами, які освячувалися церквою та використовувалися населенням. Варто згадати, що «небесні сокири в золотій оправі» відомі у Візантії, а в писемних джерелах зафіксований факт освячення єпископом сокири у скандинавських воїнів.

Значно складніше пояснити наявність металевих прикрас (фібул) попередніх епох на Чорнівському городищі та їхнє змістове навантаження. Вважаємо, що це були реліквії, так чи інакше пов'язані з церквою та її святими.

У християнській іконографії вже з візантійського часу одним із елементів одягу, в якому зображали Ісуса Христа, Богоматір, Святих і Великомучеників, була застібка чи фібула. Нею скріплювали краї гіматія, хламиди, лацерни, тобто верхніх частин одягу (плащів), який вкривав постаті християнських праведників. Особливо часто фібули (їх також називають запони або аграфи) зустрічаємо на іконах із зображеннями святих мучеників і благовірних князів. Згодом зображення фібул на плащах воїнів стало символізувати служіння Небесному Царю — Господу Ісусу Христу і входження до його Святого Воїнства. Отже, можемо припустити, що фібула в іконографії символізувала приналежність до воїнства, яке захищало християнську релігію. Не виключено, що не тільки фібули-застібки були символами воїнів-захисників, а й знайдені за різних обставин чи привезені з місць, пов'язаних із життям і подвигами святих-великомучеників реальні металеві фібули могли служити християнськими амулетами давньоукраїнським воїнам і бути предметами вшанування та поклоніння.

Отже, наявні в нашому розпорядженні археологічні матеріали із земель Буковини дозволяють говорити про два етапи (первісний і державний) вшанування «громових» стріл місцевим населенням. На першому етапі вони пов'язувалися із Громовержцем Перуном, умовно називаємо їх «перунами». На другому — із святими Іллею, Юрієм та архангелами Гавриїлом і Михаїлом, умовно називаємо їх «громівниками».

Як «громові стріли» спочатку вшановувалися крем'яні вироби, зрідка металеві наконечники стріл. У християнську добу обожнювалися кам'яні сокири й металеві прикраси. В середовищі жителів краю традиція пошанування архаїчних предметів як оберегів, лікувальних засобів і святих сакралій була тривалою й її відголоски збереглися ще до ХХ ст.

¹ В.П. Даркевич, *Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве* [Ax as a symbol of Perun in Old Rus paganism], in «Советская археология», 1961, 4, с. 100; Л.С. Клейн, *Воскрешение Перуна* [Resurrection of Perun], Санкт-Петербург, Евразия, 2014, с. 33–34, 219.

² *Мифологический словарь* [Mythological dictionary], Москва, Советская энциклопедия, 1990, с. 431.

³ Ю.И. Ожередов, *Сакральные стрелы южных селькупов* [Sacred arrows of the southern Selkups], in «Приобье глазами археологов и этнографов», Томск, Изд-во Томского ун-та, 1999, с. 94; В.А. Семенов, А.Л. Багин, *Археолого-этнографические параллели некоторых артефактов на средневековых святилищах европейского*

- северо-востока [Archaeological and ethnographic parallels of some artifacts at medieval sanctuaries of the European northeast], in «Святылища: археология ритуала и вопросы семантики», Санкт-Петербург, Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000, с. 131.
- ⁴ И.Е. Забелин, *История русской жизни с древнейших времен. Ч II* [History of Russian life from ancient times. Part II], Москва: Наука, 1879, с. 263–264.
- ⁵ А.Н. Афанасьев, *Живая вода и вещее слово* [Living water and prophetic word], Москва: Советская Россия, 1988, с. 223.
- ⁶ Г. Булашев, *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях* [Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh], Київ, Довіра, 1993, с. 261.
- ⁷ М.В. Седова, *Амулет из древнего Новгорода* [Amulet from ancient Novgorod], in «Советская археология», 1957, 4, с. 166–167; К.А. Смирнов, *Новые данные о почитании топора древними славянами* [New data on the veneration of the ax by the ancient Slavs], in «Советская археология», 1977, 3, с. 289–290; О.П. Моця, *Населення південно-руських земель IX–XIII ст.* [The population of the South Rus lands of the 9-th–13-th centuries], Київ, Інститут археології України НАН України, 1993, с. 30–31; С.О. Беляєва, А.І. Кубишев, *Поселення Дніпровського Лівобережжя (X–XV ст.)* [Settlement of the Dnipro Left Bank (X–XV centuries)], Київ, Наукова думка, 1985, с. 31; Г. Ивакин, А. Чернецов, *Уникальный амулет из Златоверхого* [A unique amulet from the Golden Domed], in «Древний мир», 2001, 2, с. 36–38.
- ⁸ Л.С. Клейн, *Воскрешение Перуна*, с. 33–34.
- ⁹ С.В. Пивоваров, «Громові» стріли в археологічних старожитностях Буковини [«Thunder» arrows in the archaeological antiquities of Bukovina], in «Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції», Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2004, с. 124–129; С.В. Пивоваров, *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)* [Medieval population of the confluence of the Upper Prut and Middle Dniester (XI–first half of XIII centuries)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006, с. 236–239, рис. 50; С.В. Пивоваров, М.В. Ільків, «Громові стріли» у системі язичницьких і християнських вірувань середньовічного населення Буковини [«Arrows of thunder» in the system of pagan and Christian beliefs of the medieval population of Bukovina], in «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали XII Міжнар. наук. конф. (28–30 травня 2014 р.)», Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2014, с. 7–8; С.В. Пивоваров, М.В. Ільків, В.А. Калініченко, *Архаїчні фібули з Чорнівського городища XIII ст.: до питання інтерпретації* [Archaic fibulae from the 13-th-century Chornivka hillfort: to the question of interpretation], in «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії», Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017, с. 220–222; Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров, М.В. Ільків, *Бронзові фібули пізнього латену-раннього середньовіччя з Чорнівського городища XIII ст.* [Bronze fibulae of the Late Late Middle Ages to the Early Middle Ages from the Chornivka hillfort of the 13-th century], in «Європейська археологія I тисячоліття н.е.», Київ, ІА НАН України, 2017, с. 275–282; С. Пивоваров, В. Калініченко, «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст. [«Arrows of thunder» from the Chornivka hillfort of the 13-th century], in «Археологія і давня історія України», 2022, вип. 43 (3), с. 404–412.
- ¹⁰ Г.Ф. Никитина, *Черняховская культура Поднестровья. По результатам анализа археологических источников* [Chernyakhov culture of the Dniester region. Based on the results of the analysis of archaeological sources], Москва, ТАУС, 2008, с. 97.
- ¹¹ Г.Ф. Никитина, *Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл.* [Burial ground near the village Oselivka, Kelmenets district, Chernivtsi region], in «Могильники черняховской культуры», Москва, Наука, 1988, с. 25, 28, 51.
- ¹² *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (каменный век)* [Archeology of the Carpathian region, Volyn and Transcarpathia (Stone Age)], Київ, Наукова думка, 1987, с. 18, рис. 6; А.П. Черныш, *Палеолит и мезолит Приднестровья [Paleolithic and Mesolithic of Transnistria]*, Москва, Наука, 1973, с. 28, рис. 28; В.Н. Степанчук, *Нижний и средний палеолит Украины* [Lower and Middle Paleolithic of Ukraine], Черновцы, Зелена Буковина, 2006, с. 357, 366, 387.
- ¹³ Л.П. Михайлина, *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* [The population of Verkhnyi Poprutia of the 8-th–10-th centuries], Чернівці, Рута, 1997, с. 29–31.
- ¹⁴ К.К. Черныш, *Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі*, с. 47, табл. II.
- ¹⁵ *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* [Steppes of the European part of the USSR in Scythian-Sarmatian times], Москва, Наука, 1989, табл. 31, 22–23.
- ¹⁶ К.К. Черныш, *Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі*, с. 50, табл. III.
- ¹⁷ І.К. Свешников, *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до нашої ери* [History of the population of Precarpathia, Podillia and Volhynia in the late 3-rd–early 2-nd millennium BC], Київ, Наукова думка, 1974.
- ¹⁸ *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)* [The ancient population of Prycarpathia and Volhynia (the era of the primitive communal system)], Київ, Наукова думка, 1974, с. 163.
- ¹⁹ С. Пивоваров, В. Федорак, *Основи археології Буковини* [Basics of archeology of Bukovina], Чернівці, Місто, 2010, с. 58–59.
- ²⁰ *Эпоха бронзы лесной полосы СССР* [Bronze Age forest belt of the USSR], Москва, Наука, 1987, с. 35–50, рис. 11–16.

- ²¹ *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* [Steppes of the European part of the USSR in Scythian-Sarmatian times], Москва, Наука, 1989, табл. 31, 6–7; 64, 4–5; А.Н. Мелюкова, *Памятники скифского времени на Среднем Днестре* [Monuments of the scythian time on the Middle Dniester], in «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1953, 51, с. 62.
- ²² Б.О. Тимошук, *Чернівецька область. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області* [Chernivtsi region. Handbook of archeology of Ukraine: Khmelnytskyi, Chernivtsi, Transcarpathian regions], Київ, Наукова думка, 1984, с. 150, 152.
- ²³ С.В. Пивоваров, М.В. Ільків, В.А. Калініченко, *Архаїчні фібули з Чорнівецького городища XIII ст.: до питання інтерпретації*, с. 221.
- ²⁴ І.П. Возний, *Чорнівецька феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.* [Chornivka feudal fortified manor of the 12-th–13-th centuries], Чернівці, Рута, 1998, с. 31, рис. 22, 8, фото 82.
- ²⁵ И.О. Гавритухин, *Фибулы византийского круга в Восточной Европе (литые дунайско-иллирийские)* [Fibulae of the Byzantine circle in Eastern Europe (cast Danube-Illyrian)], in «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии», 2002, IX, с. 229–250.
- ²⁶ И.О. Гавритухин, *Фибула из Луки-Каветчинской в контексте славяно-византийских связей* [Fibula from Luka-Kavetchinskaya in the context of Slavic-Byzantine connections], in «Słowianie i ich sąsiedzi w wczesnym średniowieczu», Warszawa–Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003, с. 204.
- ²⁷ A. Măgureanu, *Fibulele turnate romano-bizantine*, in «Materiale și cercetări arheologice», S. N., 2008, IV, p. 104, 147, 129, pl. III, E, fig. 6, E.
- ²⁸ A. Măgureanu, *Fibulele turnate romano-bizantine*, p. 112–116.
- ²⁹ І.П. Возний, *Чорнівецька феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.*, с. 31, рис. 22, 8; И.О. Гавритухин, *Фибула из Луки-Каветчинской в контексте славяно-византийских связей*, с. 199, рис. 2, 7; С.В. Пивоваров, *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)*, с. 238, рис. 50, 6; A. Măgureanu, *Fibulele turnate romano-bizantine*, p. 147, pl. III, E.
- ³⁰ A. Măgureanu, *Fibulele turnate romano-bizantine*, p. 147, pl. III, E.
- ³¹ М. Веселичий, *Једна фибула с локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојимана локалитетима у Србији)*, in «Зборник Радова народног музеја», 2009, с. 42, 56, табл. VII, 1, 2)
- ³² I. Mitrea, *Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni, din secolele V–VIII*, Piatra-Neamz, Editura Constantin Matasa, 2001, p. 139–142, 327–328, fig. 67, 3, 5; 67 a.
- ³³ С.В. Пивоваров, *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра* [Christian antiquities in the confluence of the Upper Prut and Middle Dniester rivers], Чернівці, Зелена Буковина, 2001.
- ³⁴ Б.О. Тимошук, *Чернівецька область. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*, с. 110, 112, 152.
- ³⁵ Г. Ивакин, *Християнская подвеска-амулет из Киева* [Christian pendant-amulet from Kyiv], in «Живая старина», 2002, № 1, с. 11.
- ³⁶ М.В. Седова, *Амулет из древнего Новгорода*, с. 177, рис. 77.
- ³⁷ И.Е. Забелин, *История русской жизни с древнейших времен. Ч. II*, с. 510–511.
- ³⁸ В.В. Цимиданов, *Обрядовое использование стрел в культурах эпохи поздней бронзы юга Восточной Европы* [Ritual use of arrows in the Late Bronze Age cultures of southern Eastern Europe], in «Материалы по археологии Северного Причерноморья», 2015, 13, с. 33, 36, 44.
- ³⁹ Г.Т. Ковпаненко, *Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге* [Sarmatian burial of the 1-st century on the Southern Bug], Киев, Наукова думка, 1986, с. 23, рис. 101, 7.
- ⁴⁰ Ю.И. Ожередов, *Сакральные стрелы южных селькупов*, с. 94.
- ⁴¹ В.В. Цимиданов, *Обрядовое использование стрел в культурах эпохи поздней бронзы юга Восточной Европы*, с. 42.
- ⁴² М. Чумарна, *Тридевяте царство* [Kingdom Far Away], Тернопіль, Богдан, с. 22.
- ⁴³ П. Чубинський, *Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського). Кн.2.* [The wisdom of the ages: (Ukrainian folklore in the creative heritage of Pavlo Chubynskyi). Book 2], Київ, Мистецтво, 1995, с. 44; *Обычаи, поверья, кухня и напитки малоросіян* [Customs, beliefs, cuisine and drinks of Little Russians], Киев, Час, 1991, с. 15; Р.Ф. Кайндль, *Гуцули* [Hutsuls], Чернівці, Молодий буковинець, 2000, с. 108, 134; *Церковно-народный месяцеслов И.П. Калинского* [Church and folk month book I.P. Kalinsky], Москва, Художественная литература, 1990, с. 146–150; О. Воропай, *Звичаї нашого народу. Т. II.* [Customs of our people, T. II], Київ, Оберіг, 1991, с. 233–234.
- ⁴⁴ Митрополит Іларіон, *Дохристиянські вірування українського народу* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people], Київ, Обереги, 1992, с. 301.
- ⁴⁵ Г. Булашев, *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*, с. 261.

- ⁴⁶ П.А. Нестеровский, *Бессарабские русины (историко-этнографический очерк)* [Bessarabian rusyns (historical and ethnographic sketch)], Варшава, Сатурн, 1905, с. 88.
- ⁴⁷ В.Й. Мансикка, *Религия восточных славян* [Religion of the Eastern Slavs], Москва, ИМЛИ РАН, 2005, с. 202.
- ⁴⁸ Г. Ивакин, *Христианская подвеска-амулет из Киева*, с. 9–10; Ивакин Г., Чернецов А. *Уникальный амулет из Златоверхого*, с. 36–38.
- ⁴⁹ Т.В. Рождественская, *Надписи на предметах Тверского кремля* [Inscriptions on objects of the Tver Kremlin], in «Комплексное археологическое источниковедение (по материалам раскопа Тверский кремль 1993–1997)», Санкт-Петербург, «Европейский дом», с. 211, 214, рис. 2, 1.
- ⁵⁰ М.О. Ягодинська, *Археологічні пам'ятки Тернопільщини. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях* [Archaeological sights of Ternopil region. Ancient Russian monuments of Western Podillia in the X–XIII centuries], Тернопіль, Терно-граф, 2018, с. 74–75, рис. 41, 9–10.
- ⁵¹ М. Бандрівський, М. Ягодинська, *Металева сокира з Крутилова біля Гусятин на Тернопільщині і проблема її інтерпретації* [A metal ax from Krutylov near Husyatyn in Ternopil Oblast and the problem of its interpretation], in «Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи», Київ–Львів, 2009, с. 198–201; М.О. Ягодинська, *Археологічні пам'ятки Тернопільщини. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях*, с. 97.
- ⁵² М. Бандрівський, *Сварожі лики (археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України)* [Swarozh faces (archaeological and religious essays on the history of Western Ukraine)], Львів, 1992, с. 16.
- ⁵³ М. Бандрівський, М. Ягодинська, *Металева сокира з Крутилова біля Гусятин на Тернопільщині і проблема її інтерпретації*, с. 200.
- ⁵⁴ М. Бандрівський, М. Ягодинська, *Металева сокира з Крутилова біля Гусятин на Тернопільщині і проблема її інтерпретації*, с. 200.
- ⁵⁵ Б.О. Тимошук, *Зустріч з легендою* [A meeting with a legend], Ужгород, Карпати, 1974, с. 13–14.

References

1. Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (kamennii vek) [Archeology of the Carpathian region, Volyn and Transcarpathia (Stone Age)], Kii, Naukova dumka, 1987, 129 s.
2. Bandrivskiy M. Svarozhi lyky (arkheolohichno–relihiieznavchi narisy z istorii Zakhidnoi Ukrainy) [Swarozh faces (archaeological and religious essays on the history of Western Ukraine)], Lviv, 1992, 102 s.
3. Bandrivskiy M., Yahodynska M. Metaleva sokyra z Krutylova bilia Husiatyna na Ternopilshchyni i problema yii interpretatsii [A metal ax from Krutylov near Husyatyn in Ternopil Oblast and the problem of its interpretation], in «Vzaiemozviazky kultur epokh bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy — Interrelationships of cultures of the Bronze and Early Iron Ages in the territory of Central and Eastern Europe», Kyiv–Lviv, 2009, s. 198–201.
4. Beliaieva S.O., Kubyshev A.I. Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia (X–XV st.) [Settlement of the Dnipro Left Bank (X–XV centuries)], Kyiv, Naukova dumka, 1985, 110 s.
5. Bulashev H. Ukrainskiy narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh [Ukrainian people in their legends, religious views and traditions], Kyiv, Dovira, 1993, 414 s.
6. Chernish A.P. Paleolit i mezolit Pridnestrovyia [Paleolithic and Mesolithic of Transnistria], Moskva, Nauka, 1973, 127 s.
7. Chernysh K.K. Rannotrypilske poselennia Lenkivtsi na Serednomu Dnistri [The early Trypil settlement of Lenkivtsi on the Middle Dniester], Kyiv, Vyd–vo AN URSR, 1959, 107 s.
8. Chubynskiy P. Mudrist vikiiv: (Ukrainske narodoznavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho). Kn. 2. [The wisdom of the ages: (Ukrainian folklore in the creative heritage of Pavlo Chubynskiy). Book 2], Kyiv, Mystetstvo, 1995, 224 s.
9. Chumarna M. Trydeviate tsarstvo [Kingdom Far Away], Ternopil, Bohdan, 2007, 232 s.
10. Darkevich V.P. Topor kak simvol Peruna v drevnerusskom yazichestve [Ax as a symbol of Perun in Old Rus paganism], in «Sovetskaya arkheologiya», 1961, 4, s. 84–102.
11. Epokha bronzy lesnoi polosi SSSR [Bronze Age forest belt of the USSR], Moskva, Nauka, 1987, 482 s.
12. Gavritukhin I.O. Fibula iz Luki-Kavetchinskoj v kontekste slavyano-vizantijskih svyazej [Fibula from Luka-Kavetchinskaya in the context of Slavic-Byzantine connections], in «Słowianie i ich sąsiedzi w wczesnym średniowieczu — Slavs and their neighbors in the early Middle Ages», Warszawa–Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskiej, 2003, s. 197–206.
13. Gavritukhin I.O. Fibuli vizantijskogo kruga v Vostochnoi Yevrope (litie dunaisko–illyriiskie) [Fibulae of the Byzantine circle in Eastern Europe (cast Danube–Illyrian)], in «Materiali po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, IX — Materials on archeology, history and ethnography of Tavria, IX», Simferopol, Antikva, 2002, s. 229–250.
14. Ivakin G., Chernetsov A. Unikalnii amulet iz Zlatoverkhogo [A unique amulet from the Golden Domed], in «Drevnii mir», 2 — Ancient world, 2», 2001, s. 36–38.
15. Ivakin G. Khristianskaya podveska-amulet iz Kieva [Christian pendant-amulet from Kyiv], in «Zhivaya starina, 1 — Living antiquity, 1», 2002, s. 9–11.
16. Kaindl R.F. Hutsuly [Hutsuls], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2000, 228 s.

17. Klein L.S. Voskreshenie Peruna [Resurrection of Perun], Sankt-Peterburg, Yevraziya, 2004, 368 s.
18. Kovpanenko H.T. Sarmatskoe pohrebenye I v. n.e. na Yuzhnom Buhe [Sarmatian burial of the 1-st century on the Southern Bug], Kyiv, Naukova dumka, 1986, 150 s.
19. Krushelnyska L.I. Ivan Franko i arkheolohiia [Ivan Franko and archeology], in «Postati ukrainskoi arkheolohii. Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 7 — Figures of Ukrainian archaeology. Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn, 7», Lviv, 1998, s. 101-102.
20. Mansikka V.I. Religiya vostochnikh slavyan [Religion of the Eastern Slavs], Moskva, IMLI RAN, 2005, 368 s.
21. Măgureanu A. Fibulele turnate romano-bizantine, in «Materiale și cercetări arheologice, S. N.», 2008, IV, p. 99-155.
22. Melyukova A.N. Pamyatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre [Monuments of the scythian time on the Middle Dniester], in «Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kulturi, 51 — Brief reports of the Institute of the History of Material Culture, 51», Sankt-Peterburg, 1953, s. 55-67.
23. Mifologicheskii slovar [Mythological dictionary], Moskva, Sovetskaya entsiklopediya, 1990, 672 s.
24. Mitrea I. Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni, din secolele V-VIII, Piatra-Neamz, Editura Constantin Matasa, 2001, 259 p.
25. Motsia O.P. Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX-XIII st. [The population of the South Rus lands of the 9-th-13-th centuries], Kyiv, Instytut arkheolohii Ukrainy NAN Ukrainy, 1993, 160 s.
26. Musin A.E. Milites Christi Drevnei Rusi. Voinskaya kultura ruskogo srednevekovya v kontekste religioznogo mentaliteta [Milites Christi of Ancient Rus'. Military culture of the Russian Middle Ages in the context of religious mentality], Sankt-Peterburg, Peterburgskoe Vostokovedenie, 2005, 362 s.
27. Mykhailyna L.P. Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII-X st. [The population of Verkhnyi Popruttia of the 8-th-10-th centuries], Chernivtsi, Ruta, 1997, 144 s.
28. Mykhailyna L.P., Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V. Bronzovi fibuly piznoho latenu-rannoho serednovichchia z Chornivskoho horodyshcha XIII st. [Bronze fibulae of the Late Late Middle Ages to the Early Middle Ages from the Chornivka hillfort of the 13-th century.], in «Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n.e. [European archeology of the 1-st millennium AD], Kyiv, IA NAN Ukrainy, 2017, s. 275-282.
29. Mykhailyna L.P., Voznyi I.P., Pyvovarov S.V. Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytzii Chernivetskoho derzhuniversytetu [Research of archaeological monuments of Northern Bukovyna by the expedition of Chernivtsi State University], in «Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r. — Archaeological research in Ukraine, 1991», Lutsk, Nadstyria, 1991, s. 66-67.
30. Mytropolyt Ilarion. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people], Kyiv, Oberehy, 1992, 427 s.
31. Nesterovskii P.A. Bessarabskie rusini (istoriko-etnograficheskii ocherk) [Bessarabian rusyns (historical and ethnographic sketch)], Varshava, Saturn, 1905, 1778 s.
32. Nikitina G.F. Chernyakhovskaya kultura Podnestrovyia. Po rezultatam analiza arkheologicheskikh istochnikov [Chernyakhov culture of the Dniester region. Based on the results of the analysis of archaeological sources], Moskva, TAUS, 2008, 448 s.
33. Nikitina G.F. Mogilnik u s. Oselivka Kelmenetskogo raiona Chernovitskoi obl. [Burial ground near the village Oselivka, Kelmenets district, Chernivtsi region], in «Mogilniki chernyakhovskoi kulturi — Burial grounds of the Chernyakhov culture», Moskva, Nauka, 1988, s. 5-97.
34. Obichai, poverya, kukhnya i napitki malorosiyian [Customs, beliefs, cuisine and drinks of Little Russians], Kiev, Chas, 1991, 171 s.
35. Ozheredov Yu.I. Sakralnie streli yuzhnykh selkupov [Sacred arrows of the southern Selkups], in «Priobe glazami arkheologov i etnografov — Priobye through the eyes of archaeologists and ethnographers», Tomsk, Izd-vo Tomskogo un-ta, 1999, s. 77-119.
36. Pyvovarov S., Fedorak V. Osnovy arkheolohii Bukovyny [Basics of archeology of Bukovyna], Chernivtsi, Misto, 2010, 156 s.
37. Pyvovarov S., Kalinichenko V. «Hromovi strily» z Chornivskoho horodyshcha XIII st. [«Arrows of thunder» from the Chornivka hillfort of the 13-th century], in «Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, Vyp. 43 (3) — Archeology and ancient history of Ukraine, Vyp. 43 (3)», Kyiv, IA NAN Ukrainy, s. 404-412.
38. Pyvovarov S.V. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. [Research of the Chornivka hillfort of the first half of the 13-th century], in «Arkheolohichni studii, 3 — Archaeological studies, 3», Chernivtsi, Nashi knyhy, 2008, s. 180-199.
39. Pyvovarov S.V. «Hromovi» strily v arkheolohichnykh starozhytnostiakh Bukovyny [«Thunder» arrows in the archaeological antiquities of Bukovyna], in «Materialy XI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii», Kamianets-Podilskiy, Oium, 2004, s. 124-129.
40. Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V. «Hromovi strily» u systemi yazychnytskykh i khrystyianskykh viruvan serednovichnoho naselennia Bukovyny [«Arrows of thunder» in the system of pagan and Christian beliefs of the medieval population of Bukovyna], in «Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Na poshanu kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova): Materialy XII Mizhnar. nauk. konf. (28-30 travnia 2014 r.)», Kyiv, Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk, 2014, s. 7-8.

41. Pyvovarov S.V., Ilkiv M.V., Kalinichenko V.A. Arkhaichni fibuly z Chornivskoho horodyscha XIII st.: do pytannia interpretatsii [Archaic fibulae from the 13-th-century Chornivka hillfort: to the question of interpretation], in «Tserkva–nauka–suspilstvo: pytannia vzaïemodii», Kyiv, Natsionalnyi Kyievo–Pecherskyi istoryko–kulturnyi zapovidnyk, 2017, s. 220–222.
42. Pyvovarov S.V., Kalinichenko V.A., Ilkiv M.V. Vizantiiski ta uhorski monety z Chornivskoho horodyscha [Byzantine and Hungarian coins from the Chornivka hillfort], in «Visnyk Instytutu arkheolohii, 11 — Bulletin of the Institute of Archaeology, 11», Lviv, LNU im. I. Franka, 2016, s. 198–213.
43. Pyvovarov S.V. Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnoho Prutu ta Sereдноho Dnistra [Christian antiquities in the confluence of the Upper Prut and Middle Dniester rivers], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2001, 270 s.
44. Pyvovarov S.V. Seređnovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Sereдноho Dnistra (XI–persha polovyna XIII st.) [Medieval population of the confluence of the Upper Prut and Middle Dniester (XI–first half of XIII centuries)], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2006, 300 s.
45. Sedova M.V. Amulet iz drevnego Novgoroda [Amulet from ancient Novgorod], in «Sovetskaya arkheologiya, 4 — Soviet archeology, 4», Moskva, Nauka, 1957, s. 166–167.
46. Semenov V.A., Bagin A.L. Arkheologo–etnograficheskie paralleli nekotorykh artefaktov na srednevekovykh svyatilishchakh yevropeiskogo severo–vostoka [Archaeological and ethnographic parallels of some artifacts at medieval sanctuaries of the European northeast.], in «Svyatilishcha: arkheologiya rituala i voprosi semantiki», Sankt–Peterburg, Izd–vo S. –Peterburgskogo un–ta, 2000, s. 128–130.
47. Smirnov K.A. Novie dannie o pochitanii topora drevnimi slavyanami [New data on the veneration of the ax by the ancient Slavs], in «Sovetskaya arkheologiya, 3 — Soviet archeology, 3», Moskva, Nauka, 1977, s. 289–290.
48. Starodavnie naselennia Prykarpattia i Volyni (doba pervisnoobshchynnoho ladu) [The ancient population of Prykarpattia and Volhynia (the era of the primitive communal system)], Kyiv, Naukova dumka, 1974, 286 s.
49. Stepanchuk V.N. Nizhnii i srednii paleolit Ukraini [Lower and Middle Paleolithic of Ukraine], Chernovtsi, Zelena Bukovyna, 2006, 463 s.
50. Stepi yevropeiskoi chasti SSSR v skifo–sarmatskoe vremya [Steppes of the European part of the USSR in Scythian–Sarmatian times], Moskva, Nauka, 1989, 472 s.
51. Svieshnykov I.K. Istorii naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III–na pochatku II tys. do nashoi ery [History of the population of Precarpathia, Podillia and Volhynia in the late 3-rd–early 2-nd millennium BC], Kyiv, Naukova dumka, 1974, 205 s.
52. Tserkovno–narodnii mesyatseslov I.P. Kalinskogo [Church and folk month book I.P. Kalinsky], Moskva, Khudozhestvennaya literature, 1990, 216 s.
53. Tsimidanov V.V. Obryadovoe ispolzovanie strel v kulturakh epokhi pozdnei bronzi yuga Vostochnoi Yevropi [Ritual use of arrows in the Late Bronze Age cultures of southern Eastern Europe], in «Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomor'ya», 2015, 13, s. 27–53.
54. Tymoshchuk B.O. Chernivetska oblast. Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti [Chernivtsi region. Handbook of archeology of Ukraine: Khmelnytskyi, Chernivtsi, Transcarpathian regions], Kyiv, Naukova dumka, 1984, 222 s.
55. Tymoshchuk B.O. Davnoruska Bukovyna (X–persha polovyna XIV st.) [Ancient Rus Bukovyna (10-th–first half of the 14-th century)], Kyiv, Naukova dumka, 1982, 207 s.
56. Tymoshchuk B.O. Zustrich z lehendoiu [A meeting with a legend], Uzhhorod, Karpaty, 1974, 128 s.
57. Veselichiĭ M. Jedna fibula s lokaliteta Sokolitsa u Ostri kod Chachka (u okviru priloga prouchavaĭa fibula sa posuvraĭenom stopom i pseudonavoĭimana lokalitetima u Crbiji), in «Zbornik Radova narodnogo muzeja», Chachak, 2009, s. 33–56.
58. Voropai O. Zvychai nashoho narodu, T. II. [Customs of our people, T. II], Kyiv, Oberih, 1991, 290 s.
59. Voznyi I.P. Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st. [Chornivka feudal fortified manor of the 12-th–13-th centuries], Chernivtsi, Ruta, 1998, 154 s.
60. Yahodynska M.O. Arkheolohichni pamiatky Ternopilshchyny. Davnoruski pamiatky Zakhidnoho Podillia u X–XIII stolittiakh [Archaeological sights of Ternopil region. Ancient Russian monuments of Western Podillia in the X–XIII centuries], Ternopil, Terno–hraf, 2018, 288 s.
61. Zabelin I.E. Istorija russkoi zhizni s drevneishikh vremen. Ch. II. [History of Russian life from ancient times. Part II], Moskva, Nauka, 1879, 654 s.
62. Zabelin I.E. Russkii narod, yego obichai, obryadi, predaniya, sueveriya i poeziya [Russian people, their customs, rituals, legends, superstitions and poetry], Moskva, Kniga Printshop, 1990, 607 s.